

Pnina Motzafi-Haller (Ed.). Women in Agriculture in the Middle East (Perspectives on Rural Policy and Planning). England:

Ashgate. 2005. 177 pages

עזיזה כוזם*

ספר זה הוא אוסף מחקרים שהוזמנו על ידי ממשלת דנמרק כדי לקבל סקירה מעודכנת אודות מעמדן של נשים במערכות הייצור החקלאי בישראל, בירדן, במצרים וברשות הפלסטינית. לכל מסגרת מדינית מוקדש פרק נפרד, ולפרק על מצרים נוספו גם הערות ביבליוגרפיות. כל פרק נפתח בתיאור מעמדן של נשים באזור באופן כללי לפי נתוני פוריות, רמת השכלה, השתתפות בכוח העבודה וכן הלאה, ובהמשך מובא דיון מפורט אודות מקומן של נשים בחקלאות. נושאים שזוכים לסקירה הם היקף בעלותן של נשים על קרקע, חלקן בקבלת החלטות כלכליות, מידת נגישותן למשאבים חיוניים, יכולתן לשווק מוצרים חקלאיים (וכך לשמר שליטה על משאבים כלכליים), ומה בדיוק עושות נשים כשהן עושות חקלאות: דואגות לבעלי החיים, מאחסנות תבואה שנקצרה, או – כמו בישראל למשל – נעשות מנהלות של פועלים תאילנדים בעת שבעליהן עוזבים חוות קואופרטיביות לטובת עבודה אחרת. הקדמה רפלקסיבית מאת העורכת ממקמת עבודה זו במסגרת השיח של נשים ופיתוח ומציגה קושיות חשובות בדבר רצועות המחקר האקדמי הפמיניסטי המועילות ביותר לשיפור מצבן הכלכלי של נשים. לבסוף סוקר פרק הסיום כמה מהממצאים השיטתיים של המחקר.

כוונתו המוצהרת של הספר היא להיעזר בספרות הזמינה כדי לתאר את "המציאות של היחסים המגדריים של הייצור במזרח התיכון" (עמ' 2). הוא בהחלט מצליח בכך, וכל מי שמתעניין/ת בנושא, עליו/ה להתחיל בספר זה. הוא עתיר מידע מעשי ומועיל, כמו רשימתו של אל-רוסאן על ארגונים ממשלתיים וכמו התרשים של אל-טובשי, המציג רפורמות במדיניות החקלאית במצרים מאז 1980. תרשים זה מלווה בהערות באשר ליעודה של כל מדיניות, קהל היעד שלה והאילוצים שכפתה על נשים. תיאורי המקרה של אל-טובשי גם מפחים רוח חיים בפרטים שנדונים בפרקים אחרים בנוגע למה שנשים עושות בחקלאות ולמקורות עוצמתן.

כמה מאמרים מציעים עמדות מעוררות מחשבה: חממי מציינת ששיעור השתתפותן של נשים פלסטיניות בכוח העבודה צנח בשנים שחיו תחת שלטון ישראלי ישיר וגדל שוב עם התרופפות השליטה הישראלית. מוצפי-הלר מעירה שבעוד נשים כפריות ממוצא אשכנזי מרוויחות כסף בשלל דרכים – למשל על ידי פתיחת צימרים (חדרי אירוח) או מסעדות – נשים מזרחיות אינן נוטות לעשות כך, למרות האהדה הציבורית הנתונה למטבח המזרחי ולמנהגי הכנסת האורחים. אל-רוסאן מדגיש את טבעה הפטריארכלי של החברה הירדנית, אבל גם את האפשרויות לשינוי. כך למשל, כשנשים (כפי הנראה נשואות) מחזיקות בבעלותן קרקע, הן נוטות לקבל בפועל החלטות שנוגעות לקרקע זו, ומכאן האפשרות שהגדלת בעלותן על קרקע תהיה דרך יעילה לצבירת כוח בידי נשים (ראו עמ' 31, וגם אצל חממי

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בעמ' 59 בעניין סקר על זכויות נשים). ממצא שמופיע תדירות אצל החוקרים מלמד שנשים יודעות מעט מאוד על תכניות פיתוח זמינות באזור שלהן, ובכלל זה תכניות שהיו רוצות להשתתף בהן, וייתכן שיש להתמקד פחות ביצירת תכניות חדשות ויותר בהעשרת הידע אודות מה שזמין.

אף שאינם מפנים את הקורא ישירות לתיאוריה, המאמרים מדגימים את הסוגיות התיאורטיות המרכזיות בספרות של נשים ופיתוח. שוב ושוב אנו פוגשים במה שאני מכנה "נקודת מים" בעקבות עבודתה המשפיעה של מריה מייס (Mies) על התעקרות בית (housewifcation): נשים אמנם עובדות בחקלאות, אך עבודתן בלתי נראית, ולעתים קרובות אפילו לא נחשבת עבודה. לפיכך נוטים להתעלם מתרומתן, לאסונן, וכפי שמראה אל-טושבי במקרה של מצרים, לאסונה של החברה כולה (המדיניות המצרית שנועדה לייעל את עבודת האדמה מתעלמת מאותן משימות שבאחריותן הבלעדית של נשים, ובמקרה המצרי מדובר בהתעלמות מבסיס אפקטיבי ביותר להגדלת התפוקה). הספר מחלץ את קוראיו מאי נראותן של נשים בכך שהוא חושף מה הן עושות בפועל. תופעה אחרת שנידונה בספרות וזוכה להדגמה בספר זה היא שבחברות מסורתיות אפיקי ההכנסה של נשים עומדים בסכנה אם תכניות פיתוח אינן מתחשבות בהן. למשל, מיכון החקלאות בירדן הביא לתוצאות שליליות לא מכוונות עבור נשים, מאחר שהגברים היו אלה שהפעילו את המכונות, ואילו הנשים, שהיו הפועלות, מצאו עצמן מחוסרות עבודה (עמ' 32).

מלבד התייחסות לסוגיות תיאורטיות בספרות של נשים ופיתוח, הספר מספק מידע רלוונטי גם לוויכוח הפמיניסטי אודות המקרים שבהם עלינו להתייחס למתח השורר בין צורכי נשים לצורכי גברים. מחד גיסא, בכל קבוצה חברתית נוטים גברים לנצל נשים, ועל פי רוב האינטרסים החומריים של גברים ושל נשים נוגדים אלה את אלה. מאידך גיסא, בקבוצות חברתיות שמופלות לרעה אין תועלת בהפרדת נשים ובסיווגן כאנשים מקופחים. גם אם ויכוח זה אינו זוכה להתייחסות ישירה במאמרים, הם מספקים עדויות חשובות לשני הצדדים. למשל, אל-רוסאן מספר ש"נשים כפריות ומשפחותיהן סובלות מנגישות פחותה למים נקיים, לחשמל, לתברואה, ולסילוק מי שופכין מאשר משפחות עירוניות" (עמ' 25). כאן גם גברים סובלים מנגישות מופחתת למשאבים, אז מדוע לנתח נשים בנפרד? לעומת זאת, בהמשך מראים תיאורי המקרה של אל-טושבי כיצד גם תחת קיפוח כללי יכולות נשים ליהנות מנגישות למים פחות מגברים, והתוצאות נוראות. באופן דומה, כשחממי טוענת שהכיבוש הישראלי משתק את הפעילות החקלאית הפלסטינית, ניכר שגם נשים וגם גברים סובלים, ואף על פי כן יש חשיבות מכרעת למגדר:

נשים נמצאות בחזית משק הבית, מפעילות אסטרטגיות של התמודדות, כולל ניהול ירידת הכנסות משק הבית, ירידה בצריכה, לקיחה בהשאלה תוך שימוש ברשתות חברתיות, גידול בעומס העבודה בעיבוד מזון ושימורו, סחר חליפין ומחזור, על מנת לספק את צרכי הילדים לביגוד וציוד לימודי. נוסף על כך, בעת משבר כלכלי, חסכוניותיהן הצנועים האישיים של נשים, השמורים בדרך כלל בדמות תכשיטים וזהב, יומרו במזומנים, קרוב לוודאי, על מנת להבטיח צרכים בסיסיים של המשפחות (עמ' 57).

ולבסוף, המבוא והסיכום מעניקים הערכה חיונית לספר בדרך כנה ומרעננת. מוצפיהלר מציינת שהמסגרת של נשים ופיתוח מיושנת יחסית בנוף הספרות הפמיניסטית, שכן רוב הנחותיה הבסיסיות של מסגרת זו נדחו, ובכלל זה תהליך טלאולוגי של מודרניזציה ושיפור, הנחות שלפיהן נשים מצויות בעימות עם גברים והשערות שלפיהן חברות מערביות שוויוניות יותר מבחינה מגדרית מחברות מזרחיות. הנחות אלה מעניקות לגיטימציה לתכניות פיתוח שמוכוונות מלמעלה, שבמסגרתן חברות מפותחות כופות אורח חיים על חברות מפותחות פחות. למרות זאת, מוצפיהלר מציינת שנקודת המבט של נשים ופיתוח מוסיפה לשלוט ושואלת איזו תועלת היא משרתת. תשובתה היא שנשים עדיין סובלות מאוד מהתעלמות במסגרת תכניות פיתוח (בין שמקורה של התעלמות זו חיצוני ובין שהוא פנימי), שהבנת תרומתן לחקלאות מוגבלת ביותר ושמדיניות הפיתוח אינה קשובה לנשים חקלאיות. לטענתה, "נגישות נשים לקרקע, לאשראי, להלוואות ולמשאבים פורמאליים ובלתי פורמאליים אחרים החיוניים לקיום יצרנות נותרה מוגבלת באופן קיצוני... בהיותן ראויות לקבל אשראי רק לעתים נדירות, נותרות בידיהן רק מעט זכויות שניתן לאכוף על קרקע ומשאבים אחרים" (עמ' 161). בסיכום מלינה מוצפיהלר על האקדמיה שממשיכה לאסוף מידע במקום להתמקד בדרכים ליישום שינוי חברתי.